

Александра Павићевић

Етнографски институт САНУ, Београд
aleksandra.pavicevic@sanu.ac.yu

„Друштво Огањ за спаљивање мртаца у Београду“: развој, идеје и симболи*

Аутор се бави развојем идеје кремирања посмртних остатака у Србији, од краја 19. века до данашњих дана. Еколошки и економски мотиви пропагирања кремације, који су истицани као примарни од стране пионира крематистичког покрета, током 20. века добијају одлике својеврсне атеистичке идеологије смрти, која, међутим, задржава унутрашње контроверзе и дихотомије. Жеља да се чињеница смрти што брже и што безболније избрише из свакодневног живота налази свој израз и у омасовљењу оваквог начина „сахрањивања“, до кога је дошло током последње деценије 20. века. Развој идеја и покрета, те симболика коришћења у његовом пропагирању, изложени су и анализирани на основу материјала друштва „Огањ“, а погребно и посмртно „ритуално“ понашање и ставови савремених крематиста дати су на основу разговора са испитаницима и опсервација на београдским гробљима.

Кључне речи: кремација, екологија, атеизација, десакрализација, Београд, Нови Сад, црква

Иако горња фирма можда више подсећа на део сценографије из култног филма „Маратонци трче почасни круг“, истина је да је у њој садржан назив прве институције у Србији која се бавила пропагандом идеје модерног спаљивања посмртних остатака. Друштво је основано 1904. године у Београду, а оно што је требало да разликује његово усмерење од дотадашње праксе везане за посмртне остатке (било да се радило о сахрањивању или спаљивању) била је прокламована арелигиозност покрета и акцендовање еколошко-хигијенско-економских мотива при избору оваквог начина поступања са телом покојника. Изгледа да су ови мотиви били примарни и

* Рад је резултат истраживања на пројекту бр. 147021: *Антрополошка испитивања комуникације у савременој Србији*, који у целини финансира МНЗЖС РС.

приликом доношења првих санитарских закона на нивоу нове државе, 1881. године, којима је ограничено време излагања покојника у кући у којој не постоји алтернативна просторија за живот, као и ношење отвореног ковчега од куће до гробља или локалне капеле.¹

Иако се настанак и ширење идеје о кремацији, као и поменути закони, могу означити као почетак десакрализације смрти, она (смрт) је још дуго времена остала нераскидиво везана са оваквим или онаквим религијским и верским уверењима и праксом. Осим многобројних, и данас присутних посмртних народних обичаја, речито сведочанство о овоме представља поређење броја крштених, а посебно – броја венчаних у Српској православној цркви, након Другог светског рата и у последњој деценији двадесетог века, које открива стабилну тенденцију опадања, док број умрлих који су испраћени уз учешће цркве не показује никакву промену у истом периоду.²

Ипак, развој крематистичке идеје током двадесетог века сведочи о процесу промене у схватањима смрти савременог, посебно градског становништва Србије. Ово се, првенствено, односи на Београд и Нови Сад, мада појаве о којима ће бити речи у делу овог излагања „најављују“ ширу распрострањеност и прихватање нових образаца понашања и мишљења у вези са последњим чином „овостране“ реалности појединца. Циљ рада је да прикаже развој ове идеје, њене манифестне и латентне садржаје, симболику коришћену приликом њеног промовисања, као и да укаже на идеолошку поларизацију која је настала као последица ширења крематистичке праксе.

С обзиром на чињеницу да о овој теми код нас до сада није писано, као основни извор за ово истраживање коришћене су публикације друштва *Огањ*. Поред тога, обављени су и разговори са запосленима на гробљима Лешће и Ново Гробље, у друштву *Огањ*, као и са тридесет особа које су се изјасниле као присталице кремације.³

Изгледа да је прва званична иницијатива за модерно кремирање посмртних остатака покренута на међународном конгресу медицине у Фиренци, 1869. године, мада су се поједини интелектуалци, посебно у Немачкој, још од раније залагали за ову идеју.⁴ Занимљиво је, такође, поменути да су се прва забележена појединачна спаљивања мртвих десила у 18. веку: 1792. године, извесни гроф Хариц спалио је леш своје жене, кнегиње Софије, а 1794. су на Марсовом пољу у Паризу спаљени посмртни остаци доктора Бобеа, члана

¹ Извод из закона о уређењу санитарске струке и о чувању народног здравља од 30. марта 1881. године, Зборник правила, уредаба и наредаба Архијерејског сабора православне цркве у Краљевини Србији (од 1839-1900), Београд 1900, 334-337.

² *Шематизам епархије Шумадијске*, Крагујевац 1999, 253.

³ Желела бих да се овом приликом захвалим председници удружења *Огањ*, госпођи Душици Вучковић, службеници Јавног комуналног предузећа *Погребне услуге*, госпођи Миљани Селаковић и историчару уметности, Катарини Обреновић, које су ми помогле да дођем до драгоцених информација.

⁴ *Развој крематистичког покрета у свету*, Огањ 1, Београд, 1974, 4-5, 5.

Конвента.⁵ Први међународни конгрес крематиста, одржан у Дрездену јуна 1876. године, окупио је *најватреније* поборнике кремације из више европских земаља. Међу њима је било највише оних који су припадали различитим медицинским струкама, али је било и представника других научних и уметничких области. Покрет који је касније институционализован у оквиру Међународне крематистичке федерације (International Cremation Federation – ICF), основане 1937. године у Лондону залагао се за легализацију кремирања мртвих, образлажући своје идеје првенствено еколошким потребама и проблемима савременог човечанства. Дуготрајни процес труљења, коме је након класичне сахране изложен леш, и подземни опстанак бактерија, које су биле узрочник могуће болести од које је покојник умро, навођени су као озбиљан извор зараза и потенцијална опасност за живи свет. Осим тога, сматрало се да се ширењем гробаља људима одузима драгоцен животни простор и повећава његова цена. Ова примарна оправдања и разлози за прихватање кремације детаљније су образлагани и употпуњавани током времена и праксе крематистичких друштава појединих земаља, као и на њиховим наредним међународним састанцима, одржаним у Дизелдорфу 1926. године, у Прагу 1936. године, и у Лондону 1937. године.⁶ Изводи из радног материјала са ових скупова, објављивани у београдском листу *Огањ*, садрже понајвише расправе о високој естетичности кремације, насупрот непријатних призора труљења и пропадања, затим прорачуне који указују на прихватљивију цену кремирања, као и тврдње да се кремацијом, више него класичном сахраном, бришу социјалне и економске разлике међу људима. Иако се као лајт мотив ових образложења појављује право појединца да самостално одлучи шта ће се са његовим телом десити после смрти, неки предлози изнесени на састанцима били су у супротности са овим постулатом. Наиме, не само да се ту и тамо могла навестити жеља крематиста да се кремација уведе као обавезна, него је на конгресу у Прагу изнет и предлог да, у случајевима смрти сиромашнијих грађана, градске општине финансирају само кремацију, док би трошкове евентуалне жеље да покојник буде сахрањен морала сносити сама његова породица.⁷ На овом конгресу је расправљано и о тзв. административним спаљивањима, која су се односила на збрињавање посмртних остатака бескућника, људи без породице и идентитета, напуштене, као и мртворођене деце.⁸ До тада су административним спаљивањем били обухваћени само побачени људски ембриони и лешеве из анатомских института.⁹

⁵ Исто.

⁶ Војислав Кујунџић, *Светски огњени конгрес*, Огањ бр. 9, Београд, 1936, 62; Војислав Кујунџић, *Лондонски конгрес*, Огањ бр. 9-10, Београд 1937, 69.

⁷ Александар Костић, *После 28 година*, Огањ бр. 1, Београд 1974, 4; *Правна норма*, Огањ бр. 2, Београд, 1974, 5; *Из других листова*, Огањ бр. 9-10, Београд 1937, 71.

⁸ Војислав Кујунџић, *Трећи дан светског конгреса*, Огањ бр. 11-12, Београд 1936, 78.

⁹ Посебан куриозитет ових извештаја представља број кремираних људских ембриона у два европска града, Паризу и Москви. У Паризу је од 1889-1934. спаљено 102.618 побачених ембриона, док их је а у Москви од 1926-1934. спаљено 31.471. Није наведено шта се

Највећи противник наведених идеја била је римокатоличка црква, која је – држећи се вековне традиције класичног сахрањивања – кремацију прогласила паганским обичајем и забранила својим свештеницима да учествују у испраћајима оних чије ће тело бити третирано на овај начин. Ову забрану крематисти су тумачили чињеницом да су у то време интезивних расправа, углавном, сва гробља била у црквеним поседима, те су сахране и хришћански ритуал испраћаја доносили извесну зараду, које би у случају кремације били лишени и црква и свештенство. Међутим, разлози због којих је црква заузела речени став били су друге природе, о чему ће бити речи нешто касније. Исти став, додуше из других разлога, заузела је и судска медицина, наглашавајући чињеницу да кремацијом посмртних остатака нестају сви докази евентуалног злочина због кога је покојник страдао.

Иако нисмо успели да уђемо у траг званичним документима, на основу писања др Војислава Кујунџића, председника београдског *Огања*, и његових идејних наследника, може се закључити да се протестантска и англиканска црква од самог почетка нису супротстављале кремацији, па се чак наводи податак да су многи свештеници ових цркава у Швајцарској били председници крематистичких удружења. Године 1932, и немачки лист за пропаганду кремације, *Die Flame*, објавио је текст представника тамошњег бенедиктинског реда, у коме се наводи њихов пристанак да врше хришћанске посмртне обреде над телима оних који ће бити кремирани.¹⁰

Било како било, први крематоријум у Европи подигнут је у Вокингу у Енглеској, 1873. године, а прва кремација посебним апаратом обављена је у Дрездену 1874. године. Ипак, изгледа да је прво званично одобрење за факултативно обављање кремације извојевано у Италији, односно у Милану, где је 1876. године подигнут први модерни крематоријум у Европи. Овај пример следиле су и друге европске земље, па је Немачка добила свој први крематоријум у Готи већ 1878. године. Савремени начин сахрањивања затим је био омогућен житељима Стокхолма и Цириха, 1887 и 1889. године, а у наредном периоду крематоријуме су добили и Париз, Лондон и други градови Швајцарске и Немачке.¹¹ По свему судећи, од држава са претежно словенским становништвом по овом питању предњачила је Чехословачка, која је дозволила кремацију 1918. године, док први подаци о броју кремираних у Москви потичу из 1927. године. Први балкански крематоријум прорадио је у Румунији, у Букурешту, 1928. године, на иницијативу тамошњег удружења крематиста *Flacara Scara* (Свети пламен).¹²

дешавало са пепелом насталим након ових кремација, али је у вези са овим занимљиво поменути да је на београдском гробљу *Лешиће* недавно, за ове потребе, установљен тзв. *Baby vrt*.

¹⁰ Војислав Кујунџић, *Сапљивање мртвих и хришћанске цркве*, Огањ бр. 3, Београд 1934, 2; *Рад XIV годишње скупштине друштва Огањ*, Београд 1933, 10.

¹¹ *Развој крематистичког покрета*, 5.

¹² *Рад XII годишње скупштине друштва Огањ*, Београд 1931, 30; Емил Едгар, *Кремациони покрет код словенских народа*, Огањ 4-5, Београд 1935, 33.

Без обзира на чињеницу да је релативно брзим омасовљавањем кремације, у већини европских земаља, она престала да буде доживљавана као „бизарни хир богатих појединаца“, изгледа да је припадност покрету и подржавање идеје још дуго времена било ствар друштвеног престижа, а сама кремација – егзотични обичај. О овоме сведочи један текст у београдском „Огњу“, у коме аутор, описујући могућност која се у неким европским земљама пружа заинтересованима – да могу присуствовати процесу кремације посмртних остатака, каже да се даме „слабијих нерава“ при томе окрепљују кафом, „а господа се разонођава пушењем“.¹³

Подаци о броју кремираних током деветнаестог века нису нам, нажалост, доступни, осим за САД, док се у расположивим изворима налази евиденција броја кремираних током првих деценија двадесетог века.¹⁴

Крематиистичка идеја се у Србији појавила још у 19. веку, у радовима и делатности песника и лекара Јована Јовановића Змаја, али су овдашњи крематисти дичекали остварење својих снова тек 1964. године, када је у Београду отворен први и до 2004. године једини крематоријум на овом простору. Осим што је свакако припадао прогресивној и проевропски оријентисаној интелектуалној елити свога времена, Змајево интересовање и залагање за кремацију било је вероватно и под знаком његове личне, трагичне биографије. Наиме, сахранивши у врло кратком временском периоду петоро деце и супругу, у збирци песама *Булићи увеоци* он изражава свој бол пред замишљеним призорима њихових гробних одаја, остављајући својеврсно поетско завештање и мото будућег крематиистичког покрета.¹⁵ Змајева лична мотивација занимљива је, јер се на основу неколико написа може закључити да се овај пионир крематиистичке идеје у Србији поколебао на крају свог живота у погледу уверења у њену исправност. Јован Јовановић Змај је, како се у тексту наводи, изјавом на својој самртничкој постељи „дубоко разочарао“ свог пријатеља и следбеника, др Војислава Кујунџића.¹⁶ Потоњи, међутим, није био овим демотивисан, већ је наставио да се бори за остварење „огњене идеје“, поставши један од њених *најватренијих* заступника у Србији. Године 1904. Кујунџић оснива у Београду Удружење крематиста *Огањ*, у чији рад се укључују – опет – представници интелектуалне елите, првенствено из

¹³ Ант. Залони, *Гроб или урна*, Огањ бр. 4, Београд 1934, 3.

¹⁴ Норвешка 1909-1917. године/1.881 кремирано, Француска 1916. године/525 кремирано, Немачка 1916. године/11.463 кремирано, САД 1876-1884. године/41 кремирано, 1900. године/2.414 кремирано, Северна Америка 1915. године/12.767 кремирано, Холандија 1915. године/46 кремирано, 1916. године/89 кремирано, Швајцарска 1889-1929 године/20.311 кремирано, Чехословачка 1918-1930. године/27.383 кремирано, Москва 1927. године/158 кремирано, 1930. године/ 2. 595 кремирано, Букурешт 1928. године/186 кремирано, 1932. године/714 кремирано. (Internet Cremation Society site: www.cremation.org; *Рад 1 годишње скупштине друштва Огањ*, Београд 1922, 18, 23).

¹⁵ Јован Јовановић Змај, *Песме*, Матица српска, Нови Сад 1993.

¹⁶ Политика, 9 август, 1904; Војислав Кујунџић, *Змај као крематиста*, Летопис Матице српске 377, Нови Сад 1933; Миливоје Миленковић, *In memoriam, др Војислав Кујунџић*, Огањ бр.1, Београд 1974, 12.

Београда, али уз подршку угледних људи из провинцијских градова Србије. Међу активистима, члановима и присталицама друштва било је највише лекара, уметника, трговаца, активних и пензионисаних политичара и адвоката. Циљ друштва била је изградња крематоријума у Србији и правно и морално изједначавање кремације са класичном сахраном. Жеља крематиста била је да у некој даљој будућности кремирање мртвих у потпуности замени обичај њиховог полагања у земљу. Пропаганда ових идеја и настојања најпре је вршена преко објављиваних записа са редовних скупштина Удружења и пригодне литературе штампане такође у организацији *Огања*, а од 1934. године – и преко часописа „Огањ“, који се појављује као орган Удружења крематиста. Сугерисање кремације као „модернијег“, „хуманијег“, „цивилизованнијег“ и „хигијенскијег“ начина поступања са посмртним остацима вршено је као и у другим европским земљама: позивањем на спаљивање мртвих код старих народа, набрајањем имена историјски познатих, а спаљених личности и путем, већ поменутих, еколошких и економских оправдања.¹⁷ Поред тога, међу написима су веома чести били они у којима је акценгована естетска страна проблема, па се у њима налазе детаљни и веома сликовити описи дуготрајног процеса труљења леша, насупрот чистоти и брзини модерне кремације. Са истим циљем навођени су и примери сахране људи за које се неким случајем утврдило да су у тренутку полагања у гроб били само клинички мртви, па су, по свој прилици, праву смрт доживели са ужасним сазнањем своје безизлазне, црном земљом натоварене реалности. Изгледа да је дужина трајања евентуалног ужаса сугерисала кремацију као прихватљивију: боље жив спаљен него жив сахрањен!

Поред информисања јавности о предностима кремације, друштво, тачније – др Војислав Кујунџић (који је, вероватно због преданости овом послу, и сам добио надимак *Огањ*), годинама је водио упорну преписку са органима градске и државне власти, тражећи легализацију кремације и изградњу крематоријума у Београду. Ова његова активност дуго је остала без опиљивих резултата због, како се на неким местима наводи, конзервативности средине и укорењености обичаја у народу. Ипак, главну препреку спровођењу крематистичких планова представљало је противљење Српске православне цркве, која је у то време имала значајну друштвену улогу и која до данашњих дана није променила став по овом питању. У многим лаичким тумачењима, оваква непомирљивост повезивана је са централном хришћанском догмом о васкрсењу, док су реални разлози противљења кремацији (српске) православне цркве били сасвим друге природе.¹⁸ Међутим, за разлику од агилности крематиста у промовисању идеја, црква није показала велико интересовање да о свом погледу на ово питање посебно информише јавност. Ово можда и није било неопходно у време када су се лојалност и

¹⁷ *Рад*, 1921, 5-7.

¹⁸ *Став Српске православне цркве према кремирању њених верника*, Гласник Српске православне цркве, Београд 1983, 127-136.

поштовање црквене дисциплине подразумевали код највећег дела њене пастве, али се може рећи да се њена тадашња неактивност одразила на схватања каснијих генерација. У вези са овим, значајно је поменути да - упркос томе што је током друге половине 20. века само православна црква остала донекле верна свом ставу – евиденција броја чланова *огњених* удружења у републикама СФРЈ показује да је најмасовније чланство регистровано управо у Србији.¹⁹

Залагање цркве за сахрањивање, односно њено супротстављање кремацији посмрних остатака, било је повезано најпре са традицијом и обичајима установљеним по примеру Христовог погребња, те са црквеним службама чији текстови (настали у првим вековима хришћанства) говоре о полагању покојника, а не његовог пепела у земљу. Црква је оспоравала кремацију и због чињенице да се тиме могу уништити мошти могућих светих људи. Осим тога – мада можда на првом месту, покојникова жеља да буде кремиран, односно његово уверење да и после смрти он сам, а не Бог, управља својим телом, представљала је – у контексту хришћанске духовности- победу гордости и потпуни недостатак покајања и смирења пред вољом Свевишњег.²⁰

С друге стране, у јавним полемикама са црквом, представници крематиста су наглашавали да њихов покрет нема никакве везе са вером и религијом.²¹ Чак је у предатним бројевима часописа „Огањ“ у поднаслову стајало подвучено: „Огњени је покрет изван политике и изван религије“. Чланови друштва су се, при том, изјашњавали као хришћани, који „раде како то национални интереси диктирају, а живе животом по високоетичним принципима Христове цркве“.²² У прилог томе требало је да говори и установљавање славе друштва, при чему је за светитеља – заштитника изабрана Огњена Марија. Њен празник је неколико година обележаван по црквено-народним обичајима, уз присуство свештеника који је резао славски колач, хора који је песмом пратио службу и великог броја угледних Београђана.²³ Међутим, 1934. године Свети архијерејски синод доноси решење којим се свештеницима Српске православне цркве забрањује да учествују у обележавању славе крематистичког друштва.²⁴ Следеће године крематисти су колач пререзали у цркви, а након тога су то почели да раде сами, у просторијама друштва или у салама ресторана закупљеног за прославу. У једном тексту се наводи да су чланови и симпатизери друштва прославили славу „по старом горштакком обичају – без свештеника“, а овде се могу наћи и веома занимљиви детаљи ових, од стране цркве презрених

¹⁹ Бр.ој чланова по републикама, Огањ бр. 5, Београд 1976, 9.

²⁰ Став СПЦ, 127.

²¹ Војислав Кујунџић, *Религија у београдској општини*, Огањ бр. 5, 2.

²² Сава Ђорђевић, *Наша слава*, Огањ 1, Београд 1934, 2-3.

²³ Исто, 3.

²⁴ Решење 5388/34, Архив СПЦ.

прослава. Једном приликом је, изгледа, сам др Кујунџић преузео улогу свештеника, изговарајући свештеничке молитве на које су одговарали присутни појци.²⁵ Ово, у принципу, не би представљало посебну занимљивост да се између редова целокупне предратне писане заоставштите „Огња“ не пројављују још нека размишљања, уверења и обичаји који су у приличној супротности са изразитим рационализмом крематистичке идеје.

У складу са својим декларативним хришћанским идентитетом, предводници друштва нису оспоравали веру у васкрсење, коме су се и сами надали, радујући се, међутим, што ће се њихово васкрсење десити „из чисте урне“, а не „из трулежних гробова“.²⁶ С друге стране, занимљиво је веома упадљиво уздизање и величање ватре и њених особина, те честа употреба метафоре – птице Феникс која се обнавља из пепела.²⁷ Истој „мисаоној димензији“ припада и позивање на старословенско врховно божанство, Сварога, који се у текстовима ове садржине изједначава са светлошћу и небом, „блеском“ и „огњем“.²⁸ На основу цитата из 5. Књиге Мојсијеве, и старозаветни Бог се тумачи као „чиста, светла и природна појава коју су и сви незнабожачки народи сматрали за више божанство“, па се, после овог примера, у наведеном тексту закључује: „Зато и ми, присталице огњене идеје, врло радо предајемо на самртном часу наш дух Богу, а трошно тело *вечноме огњу*“.²⁹ Ово, помало анахроно обожавање огња и подсећање на његове епитете бесмртности, вечности и чистоте, било је присутно у сваком сегменту рада друштва крематиста. Чланови друштва били су уписани под „огњеним бројем“, међусобно су се називали „огњеном браћом“, поздрављали се „огњеним поздравом“, борили се за „огњену идеју“, били припадници „огњеног покрета“ и присуствовали „огњеним свечаностима“, каква је, на пример, била она одржана у Готи у Немачкој, 1937. године, поводом прославе 50 година активности Савеза немачких огњених друштава.³⁰

Наведене идеје, као и често позивање на теозофска учења, затим учешће др Војислава Кујунџића на конвенцијама слободних зидара и његова предавања по ротаријанским клубовима,³¹ упућују на могућност да крематистички покрет и организација, ни на светском ни на локалном нивоу, нису били искључиво световне установе и удружења. С једне стране – рационализам, изражен у еколошкој идеји, а са друге – наглашени страх од труљења и пропадња мртвог тела, говоре о посебном доживљају смрти и

²⁵ *Извештај о раду главне управе друштва Огањ*, Огањ 4-5, Београд 1937, 26.

²⁶ *Рад*, 1933, 14.

²⁷ Никола Вучетић, *О сахрањивању*, Огањ бр.1, Београд 1935, 5.

²⁸ *Бог огањ код старих Словена*, Огањ бр. 8, 58.

²⁹ С. Ђорђевић, *н. д.*, 3.

³⁰ *Рад*, 1931, 28; *Рад*, 1933, 13, 27; Војислав Кујунџић, *Свршетак свечаности у Готи*, Огањ бр. 2, Београд 1937, 10.

³¹ В. Кујунџић, *Религија*, 2; Војислав Кујунџић, *Наука у служби мраку*, Огањ бр. 11-12, Београд 1937.

уверењима везаним за загробни живот. У једном говору, одржаном 26. априла 1931. године, на XII редовној годишњој скупштини друштва *Огањ*, Кујунџић чак признаје да је „најпречи разлог који нас води, да тражимо могућност да се наша тела спале након наше смрти, у томе што из егоистичних мотива нећемо да нам након престанка нашег живота црви једу мозак и срце и да у неестетичкој форми годинама пропадамо и трунемо“.³²

Др Војислав Кујунџић преминуо је 1946. године у Београду, не дочекавши остварење својих жеља. Сахрањен је на Новом гробљу, а податак о томе да ли је или није сахрани присуствовао свештеник није нам познат. Међутим, овим, обично последњим „земаљским“ чином, његова „животна“ прича, није завршена. По неким подацима, 18 година након тога, а по другим – након 22 године, чланови *Огња* су ексхумирали остатке његовог тела, спалили их у београдском крематоријуму и у урни положили у розаријум број 1 на Новом гробљу. Последњи Кујунџићев наследник и борац „великог калибра“, у светским размерама познат, доктор Александар Костић, описујући овај догађај, пише у првом послератном броју *Огња*, 1974. године: „Његове мошти“³³ смо ексхумирали, спалили и ставили у урну 15. 06. 1968. године“.³⁴

Но, вратимо се опет неколико деценија уназад. Године 1928. тадашњи министар народног здравља, др Чеда Мијатовић, донео је решење „да се сходно члану 22 Закона о уређењу санитарске струке могу код нас спаљивати лешеве умрлих лица, те према томе, општина може приступити установљавању крематорија“.³⁵ Одушевљење које је међу члановима *Огња* изазвала ова одлука није, међутим, било дугог века. Наиме, поменути министар је напустио свој положај и отпутовао у иностранство, а његови наследници нису били спремни да се понашају сходно донесеном решењу.

Ипак, и током прве половине 20. века било је појединаца који су били кремирани. Међу њима је највише било оних које је смрт затекла у иностранству, па су урне са њиховим пепелом донесене у Србију да би ту биле смештене у породичне гробнице. Такав је био случај са женом извесног трговца Тошковића из Шапца, која је 1909. године умрла и кремирана у Женеви, а опојана и сахрањена код куће.³⁶ Међу „огњеном браћом“ прослављени, бивши министар здравља Чеда Мијатовић умро је у Паризу 1933. године, где је и кремиран, а урна са његовим пепелом је у дечјем сандуку донесена у Београд. Изгледа да је доношење и сахрањивање његових посмртних остатака било пропраћено већим административним проблемима, јер је сахрана, и то без свештеника, обављена тек 1937. године.³⁷ На исти

³² *Рад*, 1931, 18.

³³ Израз „мошти“ у овој реченици подвукла А.П.; израз се употребљава да значи непропадљиво тело хришћанских светаца.

³⁴ Александар Костић, *После 28 година*, Огањ бр. 1, Београд 1974, 1.

³⁵ *Рад*, 1931, 10.

³⁶ В. Кујунџић, *Спаљивање мртвих*, 2.

³⁷ *Сахрана урне Чедe Мијатовића*, Огањ 6, Београд 1937, 42.

начин је, у Београду, од стране колега испраћена и урна оперског певача Војина Туринског, који је умро 1933. године у Прагу, где је и спаљен. Три године пре овога, 1930. године, у Београд су стигле две урне, једна из Русије а друга из Швајцарске, и у оба случаја је од државних органа тражено посебно одобрење за њихово уношење у земљу.³⁸ Ипак, треба приметити да се у извештајима о овим догађајима не наводи да ли је проблем била чињеница да се радило о пепелу, а не о телима мртвих, или је сваки „увоз“ ове врсте подлегао посебним правним и хигијенско-санитетским процедурама. Свакако, изгледа да се десио само један случај да је тело покојника ради кремирања пребачено из Београда у иностранство. Овде се радило о свастиси старог београдског лекара, др Фаркића, чији је леш 1905. године превезен у Готу на спаљивање.³⁹ Према евиденцији Јавног комуналног предузећа „Погребне услуге“ из Београда, од 1914. до 1963. године, дакле, пре изградње београдског крематоријума, на београдским гробљима смештене су 24 урне са пепелом покојника.

Како је време одмицало, а крематисти остајали подједнако удаљени од свог циља – легализације кремације и изградње крематоријума, у *Огњу* почињу да се појављују текстови и прилози са мање или више експлицираним антицрквеним садржајем. С једне стране, кроз фолклорне мотиве вршено је исмевање свештеника и народно-хришћанских посмртних обичаја, док је – са друге стране – изношена озбиљна критика црквеног учења и праксе. Тако је 1935. године, у *Огњу* број 7, објављена подругљива народна песма, под насловом *Ужичка о попу*, и кратка хумореска о брачном сукобу мужа – социјалисте, прогресивца и присталице кремације, и жене – конзервативне хришћанке, која се „слепо“ држала свих верско-обичајних правила свакодневног живота.⁴⁰ У броју 4-5, исте године, под насловом „Предсмртно покајање“, објављена је прича о томе како су се неки црквени великодостојници пред смрт покајали због три ствари: 1. зато што нису одобрили други брак свештеницима, 2. зато што нису прихватили нови календар и 3. зато што нису одобрили подизање крематоријума.⁴¹ Међутим, како се из текста може закључити, покајање није проишло из њиховог „духовног“ преобраћења, већ из уверења да би због оваквог дела њихова имена била подвучена на страницама будућих писаних историја. Поред овога, треба споменути и одговор који је Кујунџић упутио богословској омладини због њеног напада на београдског свештеника Миливоја Петровића, који је вршио свештеничку службу на прослави крсног имена удружења „Огањ“. Богослови су у свом тексту образложили негативан став православне цркве према кремацији, између осталог – и њеним учењем о моштима светаца, на шта је Кујунџић одговорио да зна за податак да у Далмацији постоје чак 32 руке светог

³⁸ *Рад*, 1931, 5.

³⁹ Војислав Кујунџић, *Огњене свечаности у Готи*, Огањ 1, Београд 1937, 2.

⁴⁰ *Ужичка о попу*, Огањ 7, Београд 1935, 48.

⁴¹ Поп Омега, *Предсмртно покајање*, Огањ бр. 4-5, 35.

Спиридона, изражавајући тиме своју сумњу у реалност овог дела хришћанске догме.⁴²

Последњи предратни број *Огња* изашао је 1941. године. Пет година касније, 1946. године, покушај да се лист поново покрене резултирао је издавањем једног двоброја, а након тога часопис није излазио све до 1974. године, од када је (до 1994. године) излазио повремено. У току ове двадесетогодишње паузе дошло је до остварења највишег и најбитнијег циља крематистичког покрета: на нивоу државних закона у Југославији је одобрена кремација, те је 1964. године на Новом гробљу у Београду подигнут крематоријум, са посебном салом за испраћаје. Две године касније, 1966, римокатоличка црква је одобрила својим свештеницима да врше опело над телима оних који ће бити кремирани, с оградом да се опело не сме вршити у сали за кремације.⁴³ Православна црква није променила став према овом питању, али је ипак установила одређено правило, односно неку врсту селективног допуштења за вршење црквене службе пре испраћаја за кремацију. Наиме, право на хришћански испраћај признавано је оним покојницима који нису били кремирани по сопственој жељи, него по жељи својих наследника. Уколико је, дакле, жеља за кремацијом била покојничково завештање, последњи опроштај морао се обавити без учешћа свештеника. Од деведесетих година 20. века већина београдских свештеника не поштује ову забрану, док, међутим, у Бачкој епархији, односно у Новом Саду, у коме је 2004. године изграђен крематоријум, црквене власти у потпуности бојкотују испраћај посмртних остатака који одлазе у крематоријум.

Од православних држава, Грчка је најдуже одолевала изазовима модерног доба. Закон којим се одобрава кремирање мртвих усвојен је од стране тамошњег парламента у фебруару 2006. године. Грчка православна црква се овоме и даље супротставља.⁴⁴

Као што се могло и очекивати, током првих деценија друге половине двадесетог века, кремација постаје део атеистичке филозофије живота, па се у овом периоду, осим лекара, уметника и интелектуалаца, понајвише кремирају декларисани противници цркве и вере, војна лица, бивши партизани и чланови партије. У поднаслову нових бројева *Огња* више се не налази постулат о арелигиозности и аполитичности крематистичког покрета, а на страницама новина веома су чести отворени текстови против цркве, „хришћанских празноверица“ и „хиљадугодишњег церемонијала“.⁴⁵ У првом броју нове серије, у тексту „Атеисти на окуп!“, налази се позив онима који су „рашчистили са илузијама“ о загробном животу да се одлуче за овај вид

⁴² *Рад*, 1933, 14.

⁴³ *Скинута забр.ана кремирања*, Огањ бр. 1, 11.

⁴⁴ *Pravoslavna crkva ne da svoje vernike*, Danas, 7. mart, 2006.

⁴⁵ Миливоје Миленковић, *Сећање на др Јована Јовановића Змаја и др Војислава Кујунџића*, Огањ бр. 2, Београд 1974, 5.

сахране, а на „отрежњење“ су посебно позивани они који „страхују од огња... верујући чак у будуће васкрсење!“⁴⁶

У новинама се појављује и нова рубрика, под насловом „*Зашто смо се определили за кремацију*“, у којој се налазе одговори (на ово питање) анкетираних присталица крематистичког покрета. На основу ових изјава могу се доносити закључци о мотивима избора кремације који су били доминантни у реченом временском периоду. Естетски, еколошки и хигијенски разлози свакако преовлађују у највећем броју одговора, али се, чак и у оквиру истих одговора, врло често појављује и већ поменути страх од труљења и подземне фауне која се настањује на мртвом телу. Поред тога, иако помало у контрадикторности са овим страхом, прихватљивост кремације се образлаже уверењем да су религијске предрасуде о загробном животу постале ствар прошлих времена. Епитет бесмртности, који је некада везиван за душу праведника у новом контексту се приписује „делима“, „лепим успоменама“ и „резултатима рада“.⁴⁷

Последње деценије двадесетог века, а посебно деведесете године, донеле су нове моменте у развоју ове проблематике. Основна карактеристика нових тенденција било је нестајање скоро свих правила која су се односила на социјални статус, религијска уверења, професионалну и старосну структуру кремираних. У ранијем периоду кремиране су искључиво старије особе, затим декларисани атеисти, људи без породичне гробнице, људи средњег и вишег сталеза, као и они чија је породица желела да их по сваку цену смести на престижно Ново гробље. У новије време кремирају се и деца, и богати и сиромашни, и верници и неверници, и они који имају породичну гробницу и они који је немају.⁴⁸ Посебно је занимљива и нова појава довожења покојника из неког од градова у унутрашњости у Београд ради кремације, а затим враћање његовог пепела назад и полагање у постојећу породичну гробницу. Овакви случајеви су интересантни, јер могу бити индикација будућег ширења кремације не само у провинцијске градове, него и на село.⁴⁹ Изједначавањем цене класичне сахране и кремације елиминисани су економски мотиви избора, тако да бисмо из реченог могли закључити да су се међу разлозима савремених присталица кремације у Србији, тј. у Београду, издвојили они који су, бар декларативно били наглашавани као примарни међу зачетницима крематистичког покрета, а то су еколошки разлози. Међутим, у одговорима на анкету, коју сам током 2004. године спровела међу тридесет испитаних

⁴⁶ Мила Нешовић, *Атеисти на окуп.* Огањ бр. 1, Београд 1974, 3.

⁴⁷ *Определили смо се за кремацију*, Огањ 3, Београд 1975, 6 – 7.

⁴⁸ Подаци о броју кремираних, према документацији Јавног комуналног предузећа „Погребне услуге“:

Година	1965	1975	1985	1995	2004
кремирано	11	228	469	1.002	2.258

⁴⁹ До деведесетих година двадесетог века кремирани су искључиво житељи престонице.

чланова друштва „Огањ“, ови разлози се помињу тек успут, и то у свега четири случаја, док страх од пропадања тела доминира у свим образложењима.

Чини се, дакле, да је еколошка димензија крематистичке идеје имала од самог почетка и своје друго, дуго времена латентно, а тек у новим историјским и културним контекстима – експлицирано значење. Овде се ради о посебном односу према смрти, који се практично рађао током последња два века и којим би се могли повезати различити периоди, догађаји и мотиви историје модерног спаљивања мртвих. Реч је, наиме, о потреби савременог човека да што пре и што неосетније елиминира „смрт“ из свог окружења – вербалног, мисаоног и реалног.⁵⁰ Ова потреба налази свој израз у већ познатој чињеници институционализације смрти и професионализације послова у вези са њом у савременим, посебно у урбаним условима живота,⁵¹ а кремација, више него класична сахрана, представља ефикасан и брз начин уклањања трагова смрти из света живих. Редукција посмртних обреда, нарочито видљива у градовима, налази свој израз и у испраћају за кремацију, који практично представља скраћени ритуал погребња. Наиме, након испраћаја, који се од 1982. године обавља са четири београдска гробља, сандук са телом покојника бива пребачен у мртвачницу на гробљу Лешће, где се налази једини крематоријум у Београду, а доскора једини и у СЦГ. Полагање урне са пепелом покојника врши се у року од 40 дана, зависно од оптерећености ове комуналне службе и одређеног гробља, и оно се најчешће одвија без присуства свештеника и без посебних ритуала. Полагању урне обично присуствује само најближа родбина, која сама или уз помоћ запослених на гробљу ставља урну на предвиђено место. Понашање присутних, као и касније обележавање прве полугодишњице и годишњице смрти, углавном се не разликује код породица које су кремирале, односно сахраниле свог покојника. Разлике су, међутим, видљиве у односу према посетама гробљу ван традицијом утврђених датума, као и у вези са задушницама. Потомци кремираних, генерално, ретко одлазе на гробље, а током задушница је око розаријума и колумбаријума уочљив далеко мањи број посетилаца и далеко је ређе остављање хране него око гробних места. Када је реч о Врту сећања, он током целе године представља ретко посећиван простор, а о забораву оних који ту почивају сведочи и недавно објављен напис у Политици, у коме се говори о „ожалашћенима“ који нису могли да се сете где је тачно расут пепео њиховог покојника.⁵² Запослени у крематоријуму наводе да је од тренутка

⁵⁰ Тако један анкетирани образлаже своје схватање: „Посматрајући погребни чин увидео сам да свака породица жели да се умрли што пре изнесе из куће, ма како велика жалост и губитак били, nelaгодност и страх и неко неописиво стање владају у дому чак и на гробу и у цркви све док се покојник не спусти у гроб или кремира.“ Други опет каже: „Треба избећи церемонијале јер они буде болна сећања на покојника.“ У: Миливоје Миленковић, *Одлучно естетски моменат*, Огањ бр. 3, Београд 1975, 7.

⁵¹ Смиља Марјановић-Душанић, *Смрт и светост*, у: Приватни живот у српским земљама средњег века, Београд 2004, 586.

⁵² Миленко Пешић, *Опело с пређутном дозволом*, Политика, недеља 12. март, 2006, 12.

његове активације до данас било свега неколико захтева сродника да присуствују процесу кремације,⁵³ а фасцинантан податак представља чињеница да је у истом периоду сакупљено 700 урни са посмртним остацима које нико није дошао да подигне и положи у гроб.⁵⁴ Очигледно је да је у свести наследника ових људи „сахрана“ завршена у сали за испраћај на кремацију.

У овом светлу треба сагледати и веома рано изнете тежње крематиста да се кремација уведе као обавезан начин поступања са мртвима, као и њихово уверење да ће доћи време када ће гробља потпуно нестати, односно, када ће пепео кремираних покојника бити расипан по вртovima сећања или изнад места која је покојник посебно волео. Још 1936. године, у извештају са светског конгреса крематиста у Прагу, Кујунџић пише да „Енглези уопште не воде рачуна о урнама јер се код њих 70% спаљених распе по гробљу“. И у Холандији је у то време било често расипање пепела изнад мора, а у Швајцарској је родбина могла са пепелом покојника да ради шта је хтела.⁵⁵ Са овим циљем је 1970. године на Новом гробљу отворен „Врт сећања“ и у њему је до 1975. године расут пепео из 153 урне. У једном од бројева *Огња*, др Александар Костић се чак отворено залаже за „сублимацију“, тј. потпуно уништавање посмртних остатака.⁵⁶

Из изложеног материјала могу се издвојити најмање два кључна проблема. Први је у вези са процесом трансформације једне идеје са манифестним еколошким садржајем у својеврсну атеистичку идеологију (мада је она то можда од почетка и била?), а затим са њеним омасовљењем и прихватањем од стране не нужно арелигиозне популације. Одговор на ово питање могуће је пронаћи како у интезивном процесу секуларизације друштва, тако и у недефинисаним и нерасвешћеним религијским осећањима и уверењима савременог становништва Србије. Но, темељније елаборирање овог питања свакако остаје као инспиративна материја за неки следећи научни рад.

Друго је питање: какве могу бити импликације уклањања трагова смрти из света живих? Мислим да је одговор сугерисан досадашњим излагањем.

Однос припадника неке заједнице према смрти зависи подједнако од њихових уверења о „животу после“ и од вредности које доминирају њиховим овоземаљским животом. Подсећање на смрт може имати деструктивно дејство за заједницу и за појединца, али може представљати и солидан мотив очувања одређених етичких принципа. Равнотежа између хаоса и реда, смисла и бесмисла обично се постиже различитим институционалним механизмима,

⁵³ Ти захтеви су често били у вези са сумњом да се сандук не спаљује него да се поново враћа у продају.

⁵⁴ М. Милић, *Ne ostanu ni dugmići*, *Kurir*, 23. децембар, 2004.

⁵⁵ В. Кујунџић, *Светски огњени конгрес*, 63.

⁵⁶ *Жеља постаје стварност*, Огањ 2, Београд 1974, 7; А. Костић, *н. д.*, 1.

којима се реалност смрти ставља на сасвим одређено место у друштвеној стварности. Гробља, као места интензивног сећања на смрт, имају у овоме значајну улогу. Друштво без гробља и осталих начина подсећања на коначност живота може постати друштво без конструктивне свести о смрти, друштво које се у страху од еколошке катастрофе излаже опасности од духовне, мада ће потоња – логично – опет довести до прве.

Aleksandra Pavićević

“Oganj: Association of Cremation in Belgrade” - Development, Ideas and Symbols

<p><i>Key words:</i> cremation, ecology, atheism, secularization, Belgrade, Novi Sad, church</p>
--

And although the development and spreading of the idea of cremation, as well as mentioned laws, could be seen as the beginning of secularization of death, death has remained, for a long time, closely associated with this or that religious beliefs and practice. Still, the development of the idea of cremation during the 20th century testifies on changes related to understanding of death among the contemporary, especially urban population in Serbia. This is particularly true for Belgrade and Novi Sad, although some other areas seem to be accepting new ideas and practices. The paper illustrates the development of the idea, its latent and real content, symbols used during its promotion. The accent is put on an ideological polarization that came about as a result of the development of cremation.